

74
С-712

ЕВГ. СПАСЬКА

КАХЛІ ЧЕРНІГІВЩИНИ

(XVIII — XIX СТ.)

ПОПЕРЕДНЄ ЗВІДОМЛЕННЯ

НІБУ

КИЇВ—1927

74
С712

Незабутньому Вчителеві
Дяку Михайловичу Щербаківському—
першу працю, що робила за його порадою.

І. Велика сила кахляних печей, що залишилися досі на території Чернігівщини свідчать про те, що на Чернігівщині було довгочасне та широко розвинене виробництво кахоль. По багатьох містах, містечках та селах і в центрі, і по околицях, в цілих і розбитих, в панських і селянських будинках, по монастирях, по економіях—всюди й постійно знаходиш їх; це або гарні, зовсім цілі печі, що зберегли свій первісний вигляд, або не раз перекладені з переплутаними малюнками з двох, а то й трьох старих печей; иноді це окремі кахлі що їх вмащено в звичайну піч з посадки. Часто де-кілька кахоль буває сховано в хозліна на горіщі, під рундуком, у хліві; частіше вони валяються десь у бур'яні, на смітнику, під ринвою; часом—кахля служить за підставку до праски, в них запікають «пашкети»², наливають воду курам, уламками мостять стежку до колодязя й т. ин.

Чимало кахоль збирали та зберігають музеї як Чернігівські (Ніженський, Чернігівський, Новгород-Сіверський, Конотопський, Остерський), так і інші. У Київському Всеукраїнському Музеї є навіть дві цілі печі XVIII ст. з Чернігівщини та багато окремих кахоль, також немало їх по Харківських музеях, є й в Українському відділі «Русского Музея» в Ленінграді.

Більшість кахляних печей на Чернігівщині місцевого походження, але літературні відомості, зовнішній вигляд та підписи на деяких з них свідчать, що чимало серед них привезених з Росії, а може й з-за кордону.

Щероцький³ згадує про закордонні саксонські та ганаські печі, що були в єпископа Самуїла Білгородського; Лукомський⁴, оповідаючи про Вишневець, каже, що там були печі з Вестфальських кахоль, Лозинський та Габерлянд⁵ називають кахляні печі Польщі (і Польської України) Гданськими та Люнебургськими. Трудно сказати, чи є серед Чернігівських печей дійсно

¹ Під «Чернігівщиною» для XVIII віку я розумію територію Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва, для XIX віку—територію Чернігівської губернії.

² Маркович Н. «Обычай, пов'язаний з кухнею та напитками малоросіянів, Київ 1860 г. стор. 157 («Пашкети в кахлях»).

³ Щероцький «Очерки по истории декоративного искусства Украинны», Київ 1914 г. «Художественное убранство дома в его прошлом и настоящем» гл. X стор. 100.

⁴ Старые годы 1912 г., кн. 3, стор. 22, Лукомский. Вишневецкий замок.

⁵ Lozinsky W. Życie polskie w dawnich wiekach, Lwow 1912, ст. 73.

Haberland. Oesterreichische Volkskunst, стор. 111—113, Wien, 1911.

07

Державна історична бібліотека УРСР

закордонні, але деякі з них (Нов-Сіверська, що була в буд. Судієнка, одна з Козелецьких—Дарагановських, Ніженська з буд. Кашинцева) досить легко можна визнати коли не за чужоземні, то за такі, що їх могли зробити в Росії, або на Україні закордонні майстри—шведи, голландці, що, починаючи з часів Петра I, приїздили й працювали в цій галузі промисловости за своїми закордонними зразками⁶.

Про купування печей у Росії (у Москві та Калузі) повідомляють нас щоденники початку та середини XVIII віку двох видатних уродженців і мешканців Північної Чернігівщини — генерального підскарбія, Якова Андрійовича Марковича⁷, та генерального хорунжого, Миколи Даниловича Ханенка⁸. Перший жив, будував та оздоблював печами свої будинки в своїй садибі Сваркові (коло Глухова) та в самому Глухові, другий—у Стародубі, у Городищі (коло Погара) та в Глухові. Згідно з цими щоденниками українська шляхта взагалі звичайно купувала парадну обстанову для себе, шапелери, картини, печі, меблі, посуд, також екіпажі т. и.—у Москві, в Петербурзі, за кордоном; усе це здалеку привозилося кіньми в садиби та міські будинки ділчів⁹. Приятелям та знайомим, що їздили до столиць, завжди дають цілу низку доручень, дотепним челядникам пишуть вкази про купівлю різноманітних «дикиховинних р'єчей»¹⁰. Привозними печами цікавляться, ходять на них дивитися. Маркович записує року 1732 грудня 2-го: «сзоходилъ съ родителемъ до квартиры городской генеральской, гдѣ видѣли печи новоманерно подѣланныя»¹¹. Мабуть «новоманерныя» печі подобаються, бо року 1734 листопаду 22-го до Москви надсилається 50 карб. на дві печі, алебастр, цвяхи й т. и.¹². Подібний запис є й у Ханенка року 1752 жовтня 18-го: «по утру былъ я у обозного генерального и смотрѣлъ въ его будинку новомъ печей»¹³.

Можна думати, що й в інші міста Чернігівщини за модою могли привозити російські печі. Відомо, наприклад, що міщанин Березовський з доручення Чернігівського намісницького правління (воно хотіло як найкраще опорядити подорожні будинки для Катерини II) їздив до Москви та Калуги, щоб придбати «обоевъ, стеколы и изразцовъ»¹⁴. Було наказано купувати калі рівні, кольору пологового та білого з синім але без рибизни.

⁶ А шукинъ «Печные ползвыные кафли XVIII—XIX в.в.» Изд. Ярославск. Худ. О-ва 1918 г. стор. 3; Забѣлинъ «Историческое Обзорѣние финифтяного и ценинаго гѣла въ Россіи». СПб. 1853 г., стор. 44.

⁷ «Дневныя записки малороссійскаго полскарбія генеральнаго Якова Марковича» изд. А. Марковичъ М. 1859 г. (Записки з 1716 по 1767 г.) 2 тома.

⁸ Киевская Старина 1884 г. Приложение (записки з 1727 по 1753 г.) «Дневникъ генеральнаго хорунжого Николая Ханенко» з III т., 1884 р.—XII т. 1886 р.

⁹ Дневникъ Ханенко. К. С. 1886 р. X стор. 399.

¹⁰ Дневникъ Марковича т. I, стор. 212.

¹¹ Дневникъ Марковича т. I, стор. 396 (Напѣвно в генерала Нарышкина).

¹² Дневникъ Марковича т. I, стор. 433.

¹³ Дневникъ Ханенко. К. С. 1886 р. XII, стор. 472. Обозный генеральный в Глухові—Кочубей.

¹⁴ Киевская Старина 1899 г., кн. 6. 387.

У Ніжені, наприклад, є де-кілька печей, кінцем XVIII віку датованих, що зроблені були на фабриці «калузких» купцовъ братьевъ Рыцевыхъ, як це зазначено на одній кахлі.

Напевно російської калузької роботи була велика з різнокольоровими складними малюнками, дуже гарна піч в будинку Ц. Самойлович в Глухові, подібна до згаданих ніженських печей, датована 1817 роком з ініціалами «С. В.» і зруйнована лише влітку 1926 року.

Всез більша частина Чернігівських кахоль—місцеві.

У щоденника Марковича та Ханенка є вказівки про купування печей мабуть місцевого походження. Вони обидва дуже старанно нотують свої закордонні та столичні купівлі, а тому, коли Маркович коротенько записує року 1761 «ноября 16 печи привезли изъ Тулиголовъ въ Глуховъ за первую печь 9 руб. 30 коп. безъ ножекъ и перемычекъ»¹⁵, то й дешева ціна, й видима простота свідчать, що піч ця була місцева. У Ханенка одночасно з точними вказівками на купування та перевіз печей з Калуги, також зустрічається багато записів про печі, що їх робили місцеві майстри. Так, коли Ханенко записує року 1732 березня 4-го: «подрядился гончарский атаманъ Авраамъ Жуковъ пѣчь дѣлать и поставить въ хатѣ столовой, а въ синяхъ комень, пѣчь-же покощованную, а комень зъ сеной мурованый и за то все дать ему ровно 4 руб.»¹⁶, він напевно говорить за місцеву піч. Протягом усього 1742 року багато записів маємо про Новгород-Сіверського ганчара Степана Жолдака, що умовився зробити піч до Ханенкового «будинку городиского»¹⁷, й нарешті серія 21-го записано: «отправили 4 подводы въ Новгородъ для забраня печи и гончарей и муровщика, о чемъ писано отъ мене и до атамана тамошнего Помранского»¹⁸. Цього ж року квітня 11-го «Якову гончару Погарскому за постановленіє въ новыхъ будинкахъ печей—калузской да другой зеленой даны 2 рубл. а передъ симъ ему жъ за тую жъ роботу даны 2 рубля»¹⁹.

Року 1752 підчас будування дому в Глухові, про установку печей є два записи: перший 25/X: «привезена цегла зъ Кролевця, а зъ Стародуба двѣ печи» и 26/X: «привезена печь зеленая изъ Новгородка, начали пѣчь и коменокъ въ столовой ставить»²⁰. Відносно перших (цеб-то Стародубських) печей можна припустити, що їх тако-ж, як і підчас будування Стародубського дому 1732 р., замовляли місцевим майстрам; друга «зелена» тако ж може бути роботи Новгор.-Сіверськ. майстрів, як і підчас будування городиского дому 1742 р.²¹

¹⁵ Дневникъ Марковича, т. II, стор. 377.

¹⁶ Дневникъ Ханенко, К. С. 1884, V Стор. 40.—Печі ставили в Стародубському будинку Ханенка; «покощувати»—вкривати лаком та глазурою—лакувати; «муровані»—зложені з цегли (словник укр. мови В. Гринченка, Київ, 1909 р.).

¹⁷ Дневникъ Ханенко, К. С. 1885 р., стор. 139, 157, 167, 179, 183, 201.

¹⁸ » » К. С. 1885 р., стор. 167.

¹⁹ » » К. С. 1885, IV, стор. 147.

²⁰ » » К. С. 1886, XII, стор. 473.

²¹ » » К. С. 1884, V, ст. 40. К. С. 1885, стор. 167.

Про якусь піч «з орлами» є оповідання в «Історії Русовъ или Малой Россіи»:—«одній знатній помѣщикъ или владѣльцъ мѣстечка Горска» (доля Городни) «претерпѣлъ великія пакости и изъязанія» (з доносу якогось армейського офіцера що тут випадково проїздив), за те, що він у себе на кахляній печі—«сжеть» двохголових орлів—державний герб. Дідич цей на дониті за присягою казав, що купив ту піч у Городні у ганчара Сидора Перепелки «у котораго между множествомъ фигуръ на украшеніе печей сдѣланныхъ были между животными лица человеческія, а между птицами и орлы»²². Дві зелені, дві білі, дві полив'яні—різнокольорові печі були в будинках гетьманші Скоропадської у Глухові²³. Усі ці відомості—з 30-х, 40-х, 50-х років XVIII віку і за ними, на жаль, неможна напевне сказати, які саме були ці печі. Вони могли бути однокольорові, як раніше згадані «зелені» Новгород-Сіверські, або звичайні «рельєфні» XVII-го віку, а може й мальовані—сюжетні.

Шафонський у своїй книжці «Черниговскаго Намѣстничества топографическое описаніе» подає відомості, що наприкінці XVIII ст. майже по всіх 14-х містах Чернігівського Намісництва, а також по багатьох містечках серед майстрового люду було чимало ганчарів, з яких або склалися самостійні цехи, або-ж вони входили до складу якихось «совмѣстныхъ» цехів. Спеціальне виробництво кахоль за Шафонським існувало: у Грабові Городнянського повіту²⁴, куди ганчарі з усієї Чернігівщини приїздили за найкращими гатунками глини (за побілом); у Ніжені, де на ційці ганчарського цеху був з одного боку святий Юрій на коні, а з другого глечик, горщик та кахля²⁵; у Куземні (Зіньківського повіту), де «главное упражненіе жителей въ дѣланіи печныхъ изразцовъ журавленыхъ и не мур а влєныхъ»²⁶, а також у Ічні (Борзєнського повіту), де виробляли такі кахлі, що їх «во многія мѣста покупають, однако они чистотою и цвѣтомъ до калужскихъ и московскихъ еще далече не дошли»²⁷.

Хижняков²⁸ ще згадує ганчара міщанина «Дѣдушкіна», що 1797 року робив зелені кахлі в самому Чернігові.

У Лазарєвського²⁹ (за описом Новгород-Сіверського намісництва 1781 р. Д. Пащенка) є відомості, що в Клинцях виробляли «жолтіє поливаніє для

²² «Історія русовъ или Малой Россіи». Соч. Георгія Конискаго, арх. Бѣлорускаго, Москва, 1846 г., стор. 239.

²³ Киевская Старина 1898 г. том I, 161—163, 1887 г. том 10, стор. 339. «Реестръ хоронваго строенія въ дворѣ Подубинскаго отъ владѣльцовъ отъ 1712 г. спустошеннаго: «печей покощаныхъ жилихъ три, а на горѣ похованыхъ покощаныхъ печей большыхъ съ цеглою на комесахъ було три».

²⁴ Шафонскій «Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе», сочиненное въ Черниговѣ 1786 г., стор. 322.

²⁵ Шафонскій. Стор. 483.

²⁶ » » 643; також і в Зінькові роблять: «печные немурованные изразцы» стр. 669.

²⁷ Шафонскій. Стор. 396.

²⁸ Киевская Старина, червень, 1899, стор. 396. «Черниговская Старина» Хижнякова.

²⁹ Лазарєвскій. Описаніе старой Малороссіи. Том I, Стор. 461. Киевъ, 1888.

сих і друг. раскол. слободъ обывателей отъѣзного искусства печи, на подобіє калузскихъ», а також і про Семенівку (Новозибківського повіту), де «опрочъ горшечной посуды дѣлаются простіє печи, кои продають тутъ же прїѣзжающимъ Стародубскаго и Черниговскаго полковъ изъ разныхъ селеній, которыхъ бываеъ продажа барышникамъ оптомъ и врозь»³⁰.

Отже ми маємо цілу низку, хоча й коротких, вказівок з літературних джерел, що називають місцевості, навіть прізвища ганчарів, які робили кахляні печі в Новгород-Сіверському та Чернігівському намісництвах.

З часів ХІХ—ХХ ст. маємо лише короткі відомості про існування заводів та про місцевості, де вони були, і майже ні одної про окремих ганчарів.

Так, Домонтович у 60-х роках ХІХ ст. зазначає на Чернігівщині 8 кахляних заводів з вартістю виробництва 3.502 карб. з 30 робітниками³¹; це— в с. Ущерп'ї Суразького повіту в садибі гр. Завадовскої, в селі Волокитині Глухівського повіту у Міклашевської, у селі Шатрищі Новг.-Сіверського повіту³², 4 заводи в Глухові³³ та один у Клінцях³⁴; Шероцькому³⁵ відомі лише два з них: Листовської в Суразькому повіті та Міклашевських у Глухівському. Єсімонтовський³⁶ року 1845 описує Суразький повіт і ще раз говорить про кахляний завод «въ большому имѣніи, гдѣ находилась и суконная фабрика» (напевне Ущерп'є)—і до цього додає, що раніш полява була чистіша й рівніша, а тепер кахлі виходять «не одинаковой бѣлизни, что много вредитъ наружному изяществу»; Пакульський (1898 рік)³⁷, згадавши про кахляне виробництво в Грабові к Ріпках (очевидячки кустарне, де крім того копали кахляну глину й посілали на могилівські заводи), пише, що в Ущерп'ї був завод графині Завадовскої й два (?) заводи в Шатрищі; але на малі кустарні промисловості Чернігівської губернії, яку він видав у Києві р. 1898, зазначає кахляне виробництво лише в Шатрищі. З усього цього видно, які уривчасті й лаконічні відомості про чернігівські заводи й оскільки мало досліджена їхня історія. Навіть про кахлі заводу Міклашевського нема ніяких писаних відомостей.

Підчас моїх подорожів довелось мені чути де-що про де-які заводи. У Шатрищі від Єськових, по вулицьому «Кахольників», онуків фундатора заводу, я чула, що дід їхній, Микола Максимович Єськов, виходець з Курської губернії, заснував у Шатрищі завод на початку ХІХ ст. й привіз з

³⁰ Ibid., стор. 430.

³¹ Домонтович. Матеріали для географіи и статистики Россіи, собр. офицерами генеральнаго Штаба. «Черниг. губ.» Глава Б. Табл. 3, стор. 260.

³² Домонтович. Стор. 359. Ці два заводи виробляють річно 20.000 кахоль на суму 2.500 карб. сріб.

³³ Домонтович. Стор. 605.

³⁴ » » 634 (3 майстри, 7 робітників, річний оборот 3.000 карб.).

³⁵ Шероцькій. Стор. 100.

³⁶ Черн. Земск. Сборн. 1882, № 2 Єсімонтовській «Описание Суражскаго уезда», Стор. 198 (Напевне річ про Ущерп'є).

³⁷ Пакульській. Краткіє очерки кустарн. промышл. Черн. губ. Київ, 1898 г. Стор. 86—87.

собою курських майстрів. За його часів завод гарно працював,—виробляв кахляні печі на всі сусідні міста й повіті. Коштували ці печі від 40 до 125 карб.; кахлі робили білі й різнокольорові; на них були—квіти, вази, птахи; замовник вибирав у великому заводському альбомі малюнок печі, яку завод мусив виконати й навіть поставити йому в його будинку. Після смерті Миколи Максимовича завод перейшов до його старшого сина Петра; у цього хазяїна робили вже й місцеві майстри—шатрищани, але секретні фарб та полив, як і за фундатора заводу, знав лише хазяїн і нікому їх не довіряв. Завод цей ліквідовано в 90-х роках XIX ст., а року 1915, підчас пожежі, згорів будинок Єськових, де було де-кілька парадних печей власного виробництва—одна була велика, біла, округла з вазами, інші розписані, з птахами (півнями та чаплями) й гадюками; тоді-ж згорів і альбом із зразками печей і склад, де по ліквідації ще зберігалося більш, як 1500 штук кахоль. Од заводу залишилося тільки два жорна, що лежать сиротами в садку.

Другий завод був у Глухові на Білополівці, належав він Захарченко-Путі й ліквідувався також вкінці XIX в. Виробляли там, крім кахоль, дренажні труби, вогнетривалу цеглу «фасонну», карнізну цеглу та инше. Хазяїн його ще й досі живе в Глухові; він пригадує, що був також завод у Туліголовах під Глуховом. Ще один завод, де виробляли різнокольорові, рельєфні кахлі—був у Вороньках Козелецького повіту в садибі у Кучубея; існував він недовго в кінці XIX ст.

За кустарне виробництво кахоль XIX ст. згадує лише Плавтів³⁸ та ще автор рукопису, що переходується в Чернігівському Окрстатбюро. Невідомий статистик³⁹ обробляв матеріали з кустарної промисловости, що їх зібрало Чернігівське Губерське Земство року 1913; він зазначає лише Короп і Ніжен, як цинкти, де ганчарі, крім посуду, робили ще й кахлі. Стаття М. А. Фриде, що вийшла в 1926 році, називає лише Ніжен та Ічнію⁴⁰.

Але крім цих місцевостей, про які згадують всі зазначені автори, були ще й инші й кожна з них мала своїх видатних кахольників; прізвища їхні, навіть родоводи де-яких пощастило розвідати.

Так, у Глухові, за словами старого ганчара Петра Максименка, по величюму Солов'я, рельєфні кахлі робили його батьки; у Кролевеці—зелені й жовті формовані кафлі виробляли ганчарі Строфуни.—батько старих сучасних ганчарів, Данила й Федора, Василь Архипович, дід їхній Архип Іванович і прадід Іван Строфун. У Коропі сучасний, оригінальний і ціка-

³⁸ Плавтов. Краткий обзор кустара. промыш. Черн. губ. 1914 г., стор. 31.

³⁹ Рукопис без підпису на 41 стор., написаний рукою, що нагадує руку Плавтова, який заповнював деякі земські статистичні картки. Переховується в Черн. Окр. Статбюрі під назвою «Рукопис невідомого статистика о ганчарномъ промышлѣ Черниговской губерніи». Стор. 9. Маємо ще зшиток з малюнками кахоль Чернігівщини відомої дослідниці Чернігівської старовини та мистецтва П. Я. Литвиной, у Вєст. Муз. ім. Шевченка.

⁴⁰ М. А. Фриде. Гончарство на юге Черниговщины: Матер. по этн., том 3. Изд. Гос. Рос. Муз.—Ленинград 1926, Стор. 55; дає ілюстрації: 4 окремі кахлі й одну цілу іченську піч.

вий майстер І. П. Фігура казав, що кахлі зелені, рівні, рельєфні й розписані «саяноватими» квітками робив дід його Петро Прохорович Фігура, а з інших коронівських ганчарських фамілій—Ціпки й Пінчуки. У Янополі, старіший з ганчарів Микола Савич Новик, що свого часу був ганчарським цехмістром (тепер він слабий і давно не робить),—говорив, що жовті й зелені рельєфні «квадратові кахлі вершків на п'ять» робив його батько Сава Іполітович і дід Іполіт Дем'янович Новики. За моїми підрахунками роботу кралевецьких Строфунів та Янопольських Новиків сміло можна однести на другу половину XVIII ст., тому що всі названі майстри жили не менш як по 80 років. Але виробництво формованих кахоль, очевиднож, остаточно припинилося в половині XIX ст., бо навіть старі Строфуни й Новик (а кожному з них уже не менш, як по 70 років), сами кахоль не робили й лише пригадують, як вироблювали кахлі їхні батьки та діди. У Ніжні протягом усього XIX ст. працювало чимало ганчарів-кахольників; по околицях міста, йі міщанських, і «пахарських» дуже багато кахляних печей. У центрі міста їх майже зовсім нема, але в ІНО, колишн. лицей князя Безбородько, по кухнях професорських будинків, а також у церковному коридорі, поставлено печі з звичайних ніженських ганчарських кахоль. 1820 року розписався на кахлі й поставив дату ніженський майстер Іван Сітько⁴¹. Крім нього мали звичку підписуватися на своїх кахлях «з фіялками» в ромбовидних рамках в 60—70-х роках XIX ст. ганчарі Білики:—Петро й Іван. Крім них, з старих ганчарів, що робили кахлі, сучасні ганчарі пригадують прізвища: Бедел, Бриччуків, Дударів, Пархоменок. Видатним майстром кахольником половини XIX ст. був Лаврентій Дробязько; це він робив печі з «орлами» і печі з «звіздами», що їх розписувати допомагали йому його дочка: одна з них, Настасія Лаврентівна, живе в Ніжені, але давно вже не ганчарує. Однолітки її сучасні ганчарі—Пархоменки Василь і Дмитро й Герасименко ще пам'ятають, як виготовляли кахлі, старі ганчарі, але самим робить їх уже не доводилось.

Найбільше відомостей про ганчарів-кахольників збереглося в Ічні, що славилася кахлями ще у XVIII ст. Сучасні ганчарі Тищенко, Панасенко, Дейнеко (ніженець родом) й інші, так як і ніженці, сами кахоль вже не робили, але добре пам'ятають, як виробляли кахлі їхні батьки. Так, у ганчара Лаврентія Дмитровича Панасенка в хаті на печі є кахля з датою 1902 року та ініціалами його батька «Д. П.»; а дід його, Йосип Кирилович Панасенко, робив кахлі з «салдатами та танцівниками». У Антона Васильовича Маринчика, в хаті, яку збудував його батько, на печі навколо великого орла над «челесником» печи написано: «1870 года мѣсяца іюня 23 дня майстера Ивана Иващенко подпѣсаль снѣг его Романъ Иванъ» і «ѣты кахлѣ съ орломъ первого номера принадлежать собственному крестьянину Власію Марынчыку конецъ». У другій хаті на печі під орлом поставлено «1861 года апреля 8 дня», на третій—дата 1838, на четвертій—1835 і т. ин. У Ленінградському Російському Музеї є кахля, датована

⁴¹ «Эта кахль завода Ивана Сѣтка дѣлана 1820-го года Ноября 30 дня». Експонат Черн. Муз. ч. 964 за каталогом 1915 року.

1830 роком, з села Дмитрівки Ковтотопського повіту, подібна до іченських. Дуже можливо, що її також вивезено з Ічні, бо Ічня ще в XVIII ст. робила кахлі на всю околицю. З прізвищ давніх ганчарів-кахольників сучасні називають найперше самого славного майстра другої половини XIX ст. «Хомку»—Фому Тищенка (ніженця родом), Дмитра, Осипа й Кирила Панасенкових, Івана Іващенко, Юхима Огієнка, Небрикайла, Буряка, Носка, Сукала, Погорілко та інших.

Глини Чернігівщини займають по своїй якості найперше місце не тільки на Україні, але навіть в цілій Росії⁴² пише Лисін; не дурно-ж і Кузнецов, і Гарднер брали глину з села Полошок Глухівського повіту; ввозили її на Могилівські та інші заводи⁴³; не дивно тому, що майже по всіх повітах Чернігівщини й у XVIII, і в XIX ст. були свої пункти кахляного виробництва,—працювали заводи, окремі ганчарі; знаючи, що не мало кахляних печей за модою ще й привозилося, не доводиться дивуватися з великої їхньої кількості та різноманітності; цікаво їх розподілити на групи й означити.

II. Усі Чернігівські кахлі можна поділити на дві групи, які значно відрізняються одна від одної; ідучи за термінологією ніженських ганчарів, визнаючи її короткою та виразною, кахлі першої групи назвемо «панськими», другої «селянськими» або міщанськими, і далі побачимо, наскільки цей розподіл удалий.

До цього часу на Чернігівщині не доводилось злибати кахоль мішаного типу, щоб-то таких, які не легко було-б віднести до тієї чи іншої групи. Далі з порівняння видно буде, як, розглядаючи обидва типи що-до місця знаходження, їхньої форми, розміру, матеріалу, кольору гла—поливи, фарб, що-до техніки малювання, сюжету, композиції малюнка в звязку з відмінністю в плані групи, що-до карнизів та інших деталей,—легко зрозуміти, хто саме й для кого робив ті або інші кахлі. Панські та селянські кахлі, коли вони не вийшли вже з хатнього вжитку та не лежать рядком на полиці в музеї,—в ділі, у житті рідко зустрічаються під однією стріхою.

Панських кахоль треба шукати по містах,—в кам'яних та дерев'яних будинках багатих крамарів, урядовців, дворян, у манастирських будинках; по селах—у панських поміщицьких будинках та по економіях. Коли панську кахлю вмазано в піч селянської хати, то з певністю можна сказати, що вона потрапила туди випадково з панського маєтку, часто легко можна встановити навіть час, коли вона тут опинилась⁴⁴.

Селянські або міщанські кахлі—як правило, вмазують в печі та групи

⁴² Лисін. Глини та глиняна промисловість на Україні. Видання «Праця», Київ, 1918 року, стор. 43.

⁴³ Лисін. Стор. 43; Архів Черн. Губ. Земства, Рукопис статистика Половодського про добування полошкінської глини. Домонтович, стор. 257.

⁴⁴ Київская Старина, 1883 р. том 3, стор. 687. Повідомлення А. А. Русова про сюжетні кахлі, які він бачив у с. Куршівці Ніжен. пов. 1879 р.: Р. 1921, в зруйнованому будинку поміщика, а бачила де-кілька кахляних печей із звичайними амфіриями вазами, а в хаті одного селянина з десяток вмазаних у піч панських кахоль з різнокольоровим тонким малюнком букетиком.

по селянських хатах чи по хатах десь на околиці міста, що належать козакам, селянам, міщанам, цег-то хліборобам, дрібним ремісникам, дрібним крамарям; рідко зустрічаємо ці кахлі по маленьких старосвітських будиночках у середині міста.

Селянська кахляна піч коштувала дорожче від звичайної печі з «посадки» або «цегли», а тому вона в селянській хаті — ознака заможності. В одній білоруській пісні так співається про багатого свата: хата в нього з явору, «золотоє подстрбінше, лавочки съ китаечки, печь его кахляная, чесьь его коханаая»⁴⁵. Практичні німці добре розуміли, що кахляна піч, хоча й дорожча за просту, але порівнюючи з нею корисніша — бо вона й гарна, й довговічна, а також і чепурна: не треба її щотижня білити, досить витирати вогкою ганчіркою; тому, мабуть заможні німці колоністи з с. Прусів та ин. німецьких сел (Борзенського повіту) і були головними замовниками Іченських ганчарів. У самій Ічні, де виробництво кахоль припинилось не більш як років 20 тому, кахляні печі збереглися найкраще в садибах та дворищах заможних селян, або, краще сказати, у тих, що були заможними років 50 — 60 тому — підчас розвитку кахляного виробництва в Ічні.

Досить помітити на мапі якого-небудь міста (наприклад, Ніжена) місця, де є кахлі першої та другої групи, щоб стало ясно, які вони далекі одна від одної: панські всі скупчені в самому місті, в середині міського валу, селянські розкидані густо по околицях та передмістях.

Селянська кахля має свій твердо всталений формат. Це рівний прямокутник, завжди довший завшишки, ніж завширшки (коли дивитись на нього, як він звичайно вмазується в піч).

Панські кахлі в звичайних грубах (здебільшого місцевих) бувають такого самого формату, але набувають різних одмін у більш чепурних грубах. Приймаючи іноді вигляд квадрата, іноді прямокутника, довшого завширшки, ніж завшишки.

Крім того буває, що мільна дошка панської кахлі має іноді вигляд опуклого або ввігнутого прямокутника.

Як формат, так саме й розмір для Чернігівської селянської кахлі цілком сталий, це 15—17 см. завширшки та 20—21 завдовжки.

Для панської кахлі найбільш типовий сталий розмір 18×21 см, цег-то панська кахля як-що завшишки й буває однакова з селянською, то завжди ширша від неї. Але в той-же час можна знайти кахлі й надзвичайно вузьенькі й дуже широкі — та дуже високі, хитання ці визначаються що-до широчини кахлі від 15 до 21 см. і що-до височини — від 21 до 28 см.

Найважче сказати щось про різницю в матеріалі, з якого зроблені ті чи інші кахлі, бо переважна більшість їхня ще вмазана в печі й розглядати їх можна тільки з одного боку. Але на тих зламаних або розбитих кахлях, які доводилося бачити, можна зробити такі спостереження: панські на зламі більш пропалені, менш дірчасті та мають колір ясніший од се-

⁴⁵ Записки Император. Рус. Географ. О-ва, Отдѣл. Этнографии, том V, стор. 212.

лянських. Коли порівнювати поміж собою селянські кахлі що-до матеріялу, то різниця буде така сама, як і в матеріялі посуду,—цеб-то ніженська, наприклад, глина в зламі рудого кольору, «тощая» та крихка, на вигляд гірша від іченської, що має гарний червонокарий колір («плотная»). Коли дивитися на неї, то почуваш, яка вона мастка та пластична порівнюючи з криккою та піскуватою ніженською глиною. Городнянська глина також має особливий вигляд.

Румку, або «клубук», як звуть тіло кахлі Ніженські та Кролевецькі ганчарі і чільну дошку звичайно роблять з того самого матеріялу. Румка буває різної височини та форми й приліплюють її до лицевої дошки або коло краю, або ближче до середини. Через те, що доводилося бачити або шматки кахоль, або такі кахлі, що їх ще вмазано в печі, не можливо було точно з'ясувати, який вигляд румки відповідає кожному окремому типові кахлі. Здається, що в найстаріших кахлях румка висока, товста й поставлена в самий край лицевої дошки; що новіша кахля, то вужча румка й ближче до середини її поставлено.

Тло Чернігівської селянської кахлі, як і тло Галицьких, Київських та інших кахоль більш за все нагадує кольором білу поливу глиняного посуду, цеб-то воно жовтувате, а тло панської кахлі чисто біле,—цей колір наближається до кольору білої фаянсової тарілки. Білий колір селянського посуду (і кахлі) готують з білої глини «побілу», яку покривають ясною прозорою олив'яною поливою, але часто не досить доброї якості,—чому вона жовтіє від обпалювання. Тло панських кахоль зостається майже зовсім білим, через білу непрозору, з домішкою закису олова, поливу—емаль.

Найперше впадає в око різниця в офарбуванні малюнків: палітра селянського майстра значно бідніша проти палітри панського. Найбільш розповсюджений та улюблений на Чернігівщині колір малюнку на селянських кахлях синьо-блакитний, менше зелений, дуже рідко рудуватий. Буває, що зустрічається два тони—синій з зеленим, або рудуватий з зеленим, або рудуватий із синім. Останні два з'єднання характерні для звичайних іченських печей. Нарешті трапляється й улюблена в народній кераміці, грюхкольно-рова гама малюнку—рудувато-зелено-жовта, улюблена й поширена в Ічні. До неї зрідка на поодиноких кахлях іноді додається ще в невеликій кількості й синій колір, найчастіше з метою виділити рельєфніше дату або підпис.

І це вже край, максимальне багатство палітри містця селянських кахоль. Залежно від того, який відсоток того або іншого закису додається до «побілу»—білої глини, що на ній розводяться ці фарби, та від обпалення,—ці чотири кольори бувають темніші, чи ясніші; рудий, наприклад, міниться від майже чорного до ясно-шоколадного, синій від дуже темного до ясно-блакитного, жовтий від інтенсивного жовтогогарячого кольору до блідо-цитринового, зелений від кольору зеленого скла до світлого кольору ховрашка, але завжди ці фарби одного складу: жовтий—«антимоній», або маленький % закису заліза; зелений—закис міді, яку ганчарі добувають,

перепалюючи мідні гроші; рудуватий—великий $\frac{9}{10}$ перепаленої залізної різи; синій — («шмилка» по іченському, «смилка» по ніженському) — смальт — сілікат кобальта. І завжди ці фарби вживають кожну окремо, не змішують, без відтінків, без штрихування, тоді як панські груби визначаються мало не всією гаммою кольорів і відтінків од темно-синього до небесно-блакитного з усіма відтінками жовтого, зеленого, рожевого, малинового, фіялкового, рудуватого, краще сказати, майже усіма кольорами, за винятком чисто червоного: цього кольору на Чернігівських кахлях не зустрічаємо. Фарбу для панських кахоль готували тим-же способом, але з кращого й ліпше обробленого матеріалу.

На панських кахлях фарби наведено з відтінками й часто заштриховано тонкими темними рисами; майже завжди виразна риса облямовує кахлю, надто, коли на ній міститься закінчений малюнок, як-що тільки він не становить частини цілої великої композиції на де-кількох кахлях.

Дивлячись на кахлі обох типів, майже не знаючи керамічної техніки, легко завважити, що їх зроблено не однаковим способом, не однаковим приладдям. Лінія малюнку селянської кахлі мастка, рельєфна, почувається, що вона вільно лється в повному розумінні цього слова. Вона починається з утовщення—країлі й досвідчена рука може її завершити, як забажає— хоч тонесеньким штрихом, хоч знов утовщенням—краплею. Малюнок виводиться здебільшого одною безупинною лінією і тим найбільш цікавий, що вимагає великої певности; він не терпить безладности, складається з самих потрібних, виразних рис. Фактура таких кахоль дозволяє гру світла, оживляючи кольори.

Слід ще звернути увагу на те, що кахлі інших місцевостей часто мають не такий чепурний вигляд, як чернігівські. Фарба на них часто розпливається й робить плями, що розбивають малюнок. Що-до цього, то іченські кахлі зроблені бездоганно. На ніженських, городицьких та інших иноді теж бувають патьоки фарб через брак технічних засобів. Не досить добра полива часом розчиняє в собі фарби, зроблені з закислених металів і вони розпливаються.

На чернігівських кахлях зовсім не завважено улюбленого в Галичині засобу вирізувати якоюсь гострою річчю контур малюнку.

Селянську кахлю ангобують ще сирю, обпалюють, розмальовують, поливають і тоді знов обпалюють.

Поверхня панської кахлі здебільшого рівна й малюнок також плавний, риси рівні та тонкі. Ця відмінність у фактурі та малюнку пояснюється тим, що селянські кахлі розписували фарбою, яку виливали з різка, або квачиком, тоді як панську кахлю можна гадати, дуже тонкими пензлями. Панську кахлю звичайно покривали білою емаллю після обпалювання, потім розмальовували по сирій емалі й знову обпалювали ⁴⁶.

⁴⁶ Зар'ядкій. Гончарный промыселъ Полтавской губ., 1894 г., вид. Полт. Губ. Зем., стор. 31—33; описано техніку виробництва рельєфних кахоль у Глинську та Зінькові, що в XVIII ст. входили до складу Чернігівського намісництва; Зіньківські та Глинські ганчари працювали на таких кругах «шльонских», якого пощастило придбати у Кро-

Доводилось бачити як серед панських, так і серед селянських такі печі, що на їхнє будування взято кахлі з двох, а то й з трьох різних старих печей. Буває також, що в панську піч вмазано декілька кахоль селянських і навпаки. І це певні ознаки того, що ці печі перекладали не раз і, коли не вистачало однакових кахоль, додавали тих, що були під руками.

На жаль, зараз не можна дати певних обмірів та планів того й іншого типів печей, з яких було-б видно, що більш складний та розгалужений план панської печі вимагає більшої різноманітності та складності визерунків при їх розміщенні на поверхні печі. Але хоча й панських цілих, неперекладаних печей збереглося не багато, та й селянські так часто перекладають, що не завжди можна бути певними, оскільки вони зберегли свій первісний вигляд; отже одразу впадає в око, що й загальним виглядом, і планами, і деталями, і карнизами панські печі мусіли бути цілком одніними від селянських.

Звичайна селянська вариста піч, всім добре відома, в плані чотирьохкутна, викладена кахлями по двох зовнішніх стінках, іноді лише в верхній своїй частині, щоб-то до припечка, не так часто до самої підлоги. Великі декоративні оздоблення її—орли, «звізди» розміщені звичайно над «челесником» печі, а іноді й у середині бокової стінки.

Кяхляні груби теж в плані чотирьохкутні, рівні, без виступів, колонок, дзеркал і печурок. Грубка на височині приблизно $\frac{1}{3}$ від підлоги звичайно буває переділена вузьким пояском, вдавленим або опуклим. Карнизи, височиною не більшою від височини однієї кахлі, мало оздоблено, мало профільовано (виступають рідко більш, ніж на $\frac{1}{2}$ широчини кахлі).

Оздоблення карнизу просте й кожному майстрові улюблене. Найчастіше це хвилясті гілочки з маленьким листячком, рідше окремі листочки. Часто по карнизах легко цізнати автора печі, ніж по кахлях, бо в них менше різноманітності рисунка та кольорів. Вони, порівнююче, одноманітні й дають у кожній місцевості не більш, як 3—4 відміни рисунка.

Можна думати, що були селянські печі й складнішого плану: траплялось знаходити серед викинутого сміття де-які кахлі з закругленням, які показують, що вони могли обрамлювати «дзеркало», але селянські печі, як уже згадувалося, так часто перекладають, що не легко знайти піч, яка-б зберегла свій первісний план.

Отже найбільш типова для Чернігівщини селянська піч, або груба, звичайна та рівна, іноді з лежанкою, і з звичайними карнизами, складена з невеликих одноманітних кахоль жовтуватого кольору, розмальована переважно синім чи трьохколовим визерунком; кладка кахоль буває в рівній мірі як рівнобіжна по горизонталі та сторч, так і східчатого розміщення, щоб-то такого, коли кутки кахоль верхнього ряду припадають по середині кахоль дальшого ряду.

Панські груби, там, де вони не розкидані й де кахлі не складені як небудь (що часто буває), дають змогу бачити, оскільки складніший їхній левецьких кахольників Строфунів для К. Сіл.-Госп. Муз. і про які я чуда в Глухові; Зарецький ці ножні круги «карусельного типу» зв'язує з виробом кахоль.

план, розгалужений з дуже високим карнизом. Іноді грубу розподілено на 2—3 горизонтальні пояси та оздоблено цілою низкою маленьких пузатих колонок, іноді виступають пілястри, іноді бувають западини та виступи й усе це старанно та різноманітно—вигадливо оздоблено.

В плані ці груби переважно трикутні. Буває, що дві однако і трикутні в плані груби оздоблюють панську вітальню. Чотирикутних в плані значно менше, дуже мало округлих, у вигляді білої колонки.

Тип чернігівської панської груби, що зберігся досі, це велика архітектура будівля з пишними карнизами, колонками, оздобленнями, з великих кахоль білого тла, хоч поліхромно, хоч одним кольором розмальованих; буває, що на кожній кахлі маємо окремих малюнок, сценку, пейзаж, букет; буває, що окремі кахлі складають одну велику суцільну орнаментальну композицію на всю поверхню груби.

У Ханенковім та Марковичевім щоденниках є де-які вказівки про вартість кахоль, печей та цегли XVIII в., а також про платню за установку печей. Так, Ханенко р. 1741-го купує в Левенці (коло Глухова) 20 кахоль за 40 копійок⁴⁷. Маркович платить у Москві р. 1754-го за 20 кахоль великих 1 карб. 40 коп. та за 4 менших 1 карб.⁴⁸ і т. и. З усіх відомостей, які подають ці щоденники, виходить, що привозні печі коштували багато дорожче, ніж місцеві, а також, що їх не тільки купували в Росії, але іноді й складали на місці «московські печники»⁴⁹. Це могло бути так, бо така піч мала великий малюнок, в якому кожна окрема кахля—частина складної композиції й треба було дуже добре розумітися на цій справі, щоб скласти її, нічого не переплутавши.

Та й самі заводи, приймаючи замовлення на печі за певними зразками заводських альбомів, могли брати на себе обов'язок також доставити й скласти піч на місці, як це було заведено в Шатричанському заводі Єських, де старший син хазяїна мусив їхати з готовою пічю на місце її установки.

Цеглу ввесь час купують місцеву—багато й дешево: (460 шт. за 1 карб. 18 к. і т. и.)⁵⁰. Років 30—40 тому в Ніжені, як кажуть ганчарі, звичайну кахлю «з фіялкою» продавали за 8 коп., а для карнизу за 15 коп. Приблизно такі-ж ціни на кахлі були й у Ічні. У Кролевці зелені рельєфні кахлі коштували колись 10—15 к. шт.

Про ціни на заводські кахлі в половині XIX ст. так пише Домонтович: «въ Ущербѣ бѣлыхъ изразцовъ было приготоовлено въ 1860 году до 15 тыс. шт. цѣною за сотню 12½ руб. сер. Крімъ того, изразцы приготоовлялись въ с. Шатрищѣ, Новг.-Сѣверского уѣзда; 100 глазирова. изразцовъ стоили 12 рублей, а не глазированныхъ—6 рублей»⁵¹.

Як у панських, так і в селянських кахлях помічається деяка кількість

⁴⁷ Дневникъ Ханенко, К. С. 1884, XI, стор. 126.

⁴⁸ Дневникъ Марковича, том II, стор. 322.

⁴⁹ » » том II, стор. 397: «воѣхъ кахоль положено 1200».

⁵⁰ » » К. С. 1885 р., стор. 177.

⁵¹ Домонтович, стор. 359. Забѣльнѣ, стор. 47, Фриде, стор. 56.

загальних сюжетів на окремих кахлях і деяка подібність у принципах загальної композиції, хоча панські в обох відношеннях багатіші за селянські.

Панські легше датувати, порівнюючи їх з російськими та європейськими, тому що на них яскравіше відбивається еволюція властивих епохам стилів; мода тільки трохи до нас спізнилася. Але відомо, що й у Росії по глухих кутках (в Краснороську) майже в XIX-му ст. розписували печі за зразками XVII-го ⁵².

Тому й великі однокольорові зелені кахляні печі, які доводиться вважати за найстаріші,—XVI—XVII ст. класичний термін для них за кордоном ⁵³ та в Росії, ⁵⁴—виробляють на Україні протягом усього XVIII-го віку.

Щоденник Ханенка (р.р. 1742, 1752) говорить про зелені печі, що їх виробляли в Новгород-Сіверському; у гетьманші Скоропадської, в Глухівському будинку, були дві зелені печі (до 1748 р., коли була велика пожежа в Глухові) ⁵⁵. Хижняков згадує ганчара, який ще р. 1797 робив зелені кахлі в Чернігові. Уламки зелених кахоль мають: Чернігівський Музей (з розкопів коло Дворянського Пансіону), Музей Тарновського з батуринського дому Розумовських; Козогопський, Остерський, Ніженський. Улітку р. 1924 я знайшла й придбала в Новгород-Сіверському дві великі зелені кахлі двох гатунків: одну довгасту (15 × 20 см.), на якій змальовано лева, що роззявив пащу, висунув язика та закрутив хвоста, (т. II—3) і другу дуже велику (32 × 24 см.) оздоблену рельєфними визеруцками по кутках та рельєфним медальйоном посередині; румки цих кахоль глибокі (7—7½ см.) і поставлено їх коло самого краю лицевої дошки. Трохи меншого розміру (25 × 22 × 9) зелених рельєфних кахоль було багато викопано в Ніжені в садибі № 11 на Судейській вулиці коло фундаменту великого кам'яного будинку, який зруйновано вже в XVIII ст. Оздоблено їх у два способи: це або суцільний рослинний орнамент на всю кахлю, або рослинного орнаменту гірлянда навколо середнього медальйону. Кахлі цього типу з Чернігівщини подібні до кахоль, що в Києві в Десятинній церкві, в Спасі на Берестові, у Всеукраїнському Музеї та в Музеї Ханенка.

У Короні, в одному старосвітському будиночку, довелося бачити вмазані в ніч великі зелені кахлі з високим рельєфом де-кількох гатунків. На одному виображено двоє левів, що тримають корону, стоячи на задніх лапах, серед пишного барочного обрамлення, на інших—перехрещене акантове листя, на третіх—дерево.

Усі вони рельєфні, більшого формату, масивніше, ніж кахлі мальовані; оздоблено їх переважно рослинним орнаментом; з тварин досі довелося бачити тільки двохголових орлів та левів. Тому, що такі зелені рельєфні

⁵² Ашукин, стор. 4.

⁵³ Haberland: Taf. 52, 53, 65, поясненя стор. 17.

⁵⁴ Карбоньер, Каталог предметовъ глиняного, фаянсового и майоликового производства, стор. 111—113. СПб. 1899 р.

⁵⁵ За випискою В. О. Романовського з «дѣла о строеніи Глухова» № 2119 у Чернігівському відділі Харківського Центрального Істор. Арх.—глухівські ганчарі робили до палацу Розумовського «простые, бѣлые кафли» в пятидесятки роках 18 ст. по 2 коп. шт.

кахлі трапляються рідко,—значно рідше мальованих,—і ні одної цілої такої печі на Чернігівщині не довелось бачити серед великої кількості мальованих, не відомо який загальний вигляд мали вони, які ще сюжети, які композиції властиві їм. Російські та закордонні печі відповідного стилю були великі, пишні, декоративні, з рельєфними квітами, птахами, тваринами, людьми, майже цілими сценами з підписами⁵⁶. Нема ніякої радії думати, що українські печі цього стилю були бідніші, гірші.

Це перша група кахоль, що її доводиться відносити до панських тільки тому, що в XVIII ст. в панському житкові вони відомі (у Ханенок, Марковичів, у Скоропадської, у Розумовської), що цілі вони трапляються виключно по панських будинках, уламки їхні знаходять переважно в рокопак коло міських великих будинків.

На порозі XVII й XVIII ст. чернігівське кахляне виробництво, як і російське, мусило пережити який сьогострий злом. Бо Чернігівщина, зокрема Північна з усієї України найбільш в ті часи піддала впливам Росії. Вплив західно-європейського мистецтва, праці шведських та голландських майстрів⁵⁷ у Росії різко змінили оздоблення кахоль як з технічного боку, так і з сюжетного: рельєфні кахлі, «раскрашенные прозрачными льющими глазами или блестящими сочным блеском эмальями», відступають перед рівними плитками, що розписані «по б'їлой эмали подглазурной синей краской, иногда двумя, реже несколькими»⁵⁸.

З другої групи починаються кахлі зовсім іншого вигляду. До другої групи типових та улюблених для початку й середини XVIII-го ст. кахоль входять найперше ті, що наближаються до печей голландсько-китайських виробів (chinoiserie) що на них була мода й які могли не тільки привозити з Європи, але й робити в Росії або на Україні руками закордонних місцевих майстрів: округле, овальне обрамлення малюнків цих кахоль (синє, зелене, рудувате) зроблено таке велике й густе, що під має вигляд кольорової — синьоватої, зеленкуватої, рудуватої, (т. III — 5, Козелець, Покорщина) білий колір гла входить у малюнок лише як додатковий, приглушений і сюжети кахоль, намальовані в тонах обрамлення, — фантастичні пейзажі, квіти, люди, тварини, кораблі, — суворо об'єднані однаковим густим обрамленням, дають ритмічне повторення іноді зовсім однакового малюнка кахоль, іноді різного але композиційно подібного. Часто нечі цього типу оздоблено одним або двома поясами однакових опуклих колонок⁵⁹.

Варіантом цієї групи будуть кахлі теж сюжетні, теж з обрамленнями, але двокольорові, різноманітні в сюжетах; обрамлення вже не так панує над ними; на цих бувають написи, що їх і транскрипція примушує вважати за зроблені на Україні: «м'бская пана» (панночка у возочку з пе-

⁵⁶ Иванов. Искусство керамики, ГИЗ, 1925 р. стор. 18.

⁵⁷ Император. Фарфор. Зав. от 1744 до 1904 г., Гос. Упр. Инв. Зав., стор. 2—3, Карбоньерь, 111.

⁵⁸ Старые годы, 1909 г., кн. 3, стор. 160. Библиограф. листок. Из книги А. Филиппова, «Глазурь восстановительного огня». 1907, стор. 59.

⁵⁹ Шероцкий, стор. 108.—112, мал. 41.

сиком), «нікому сказати, уже м'биť оть сего бачу пом'брати» (ведмідь дере людину) й т. и.⁶⁰; і в сюжетах малюнків відчуваємо руку майстра українця,—серед умовного пейзажу, постатей та тварин алегоричних та мітологічних виводі бачимо людину, одягнену в щось подібне до українсько-польського жупана або кунтуша, або жінку наче в плахті й т. и. Печі з малюнками цього типу находять собі аналогії в сучасних їм російських печах і може бути, що аналогії ці залежать від того, що й ті й інші художники мали спільні джерела натхнення: лубочні малюнки, закордонні гравюри, ілюстровані книжки й т. и. Один запис у Марковича дуже добре стверджує, яким чином на кахлі та інші речі, що їх розмальовували майстри—селяни попадали сюжети їм чужі, часто незрозумілі; — 1724 р. 26/XI він пише про те, що дав малювати книжку «Символи» «для пересовивання н'бкоторыхъ лицъ и гусли малевать»⁶¹.

Цілих печей цього типу з масою різно-сюжетних кахоль з написами то моралістичними, то жартівливими, також не довелось бачити на Чернігівщині; 2 такі печі XVIII ст. з Чернігівщини, що переходять у Всеукраїнському Київському Музеї, не можна вважати за цілі, тому що вони не дають враження певного плану загального вигляду й загальної композиції, але за аналогією з російськими, одночасними їм, можна припустити, що й ці печі були великі, масивні, досить декоративні, оздоблені пишними карнизами, колонками.

Кінець XVIII-го віку дає Чернігівщині третю групу кахляних печей, можливо цілком привозних: одна з них, з якою має багато спільного й рента відомих мені печей цієї групи, підписана й датована «1794 года апреля 24 дня сея печь фабрики колуцких купцов Федосія Васильева сына Рыцева и Афанасія Васильева сына Рыцева» збереглася в Ніжені; де-які з них датовані 1786 р., і можливо, що це ті печі, по які послано «м'бданина Березовского» до Москви та Калуги перед приїздом Катерини. Великий малюнок на них по всій поверхні печі заповнює всі виступи, карнизи, органічно зростаючись з архітектурним планом печі. Це—або велика синя чи різнокольорова ваза або урна, на все фасадне дзеркало⁶², які вміщено між посмугованими, неначе-б-то канелюваними, синіми пілястрами з таким-же карнизом та постаментом. Коли-ж дзеркало вільне від малюнків, тоді по пілястрах і карнизах в'ються складні різнокольорові або лише сині гірлянди, а в нижній частині груби міститься жіночий профіль, обрамлений вінком, перев'язаним стрічками; витягнені кінці вінка закінчують баранячі голови, з закрученими рогами; в роті кожой баран тримає коротеньку

⁶⁰ Киевская Старина, том I, 1883 г. Кафельные памятники XVIII века, Посмертная записка М. Александровича, стор. 211—213.

⁶¹ Дневник Марковича, т. I, стор. 53. «Несторъ Максимовичъ Либодикъ». Эмблемы и символы, избранные на російській, латинській, французській и англійській азыка, переложенные прешде въ Амстердаѣ, а вынѣ въ городѣ Св. Петра, напечатанные и исправленные MDCCLXXXVIII печатано в Императорской Типографіи 1788 лета», перше издание 1705 г. Амстердам; Заб'ялині стор. 44. «Наше минуле», 1918 р., № 1, ст. Широцького «Нюка ієрополітика», ст. 179.

⁶² Гарний зразок такої печі, датованої 1786 р., зруйновано 1921 р. в Ніжені в буд. Москаленка.

гірлянд, сплетену з квіток; з «рогу достатку» силлються квітки та фрукти, квітки, смолоскипи, сагайдаки, перев'язані байтами; птахи держать у дзьобах кінці гірлянд, переплутаних стрічками; все розраховано, виразно — оправлено, симетрично повторено, пристосовано до плану печі, кахлі з окрежим малюнком дбайливо окантовані. Печі цього типу збереглися в «Кускові», Шереметєвській «подмосковной»⁶³. Як-би ці печі й не були датовані, все-ж не можна було-б помилитись, бо малюнком та колоритом—це типовий обруслий та пошпирений у Росії за часів Катерини стиль Людовика XVI. Стиль цей затримався до початку XIX ст., так, піч у буд. Самойловичів у Глухові датована 1817 роком (т. IV—6).

Дати, підписи, ініціали латинські та російські, замкнені в вінки та медальйони або спеціально обрамлені, кольором витримані в загальному тоні. Самі літери та цифри входять у орнамент, як частина його, і вже є органічною частиною загального рисунка печі. В цьому полягає їх головна відміна від дат і написів на селянських, де майстер наївно й невміло розписується на всякому вільному місці, часто розмальовує дату або підпис новим для всієї печі кольором. Хоча й приємно знайти датовану селянську піч, але треба сказати, що рідко цей підпис буває гарно й влучно зв'язаний з малюнком. Загальний вигляд панських печей цієї групи чепурний, вишуканий, столичний.

Щоб іти за хронологією й певним стилем епохи, що наступила після часів Катерини, до четвертої групи кахляних печей мусимо поставити ампірні парадні печі, типові й улюблені для будинків великих панів початку XIX ст. Це бездоганно—білі суворо-ампірні печі в вигляді стружких округлих або чотирьохкутних колонок, що збереглися на Чернігівщині в «графських» кімнатах Ніженського ІНО, колишнього Ліцею графа Безбородька, що були в Лялчихах у палаці гр. Завадовського⁶⁴. Збереглися також у Росії в Аракчєвському Грузині та по багатьох «подмосковних», збудованих або перебудованих на початку XIX в.⁶⁵. Це високі прекрасної пропорції та рисунка печі, білі, вкриті ліпним орнаментом; іноді на горі, іноді в середній частині вони мали рельєфні фігури, вази⁶⁶. Тому, що на Чернігівщині їх мало, а під Москвою багато, гадаю я, що вони також, як і печі попередньої групи,—привозні. Але чула я в Шатрищі від онуки фундатора заводу М. М. Єськова, що в будинку його була біла округла піч з вазою нагорі, точнісінько така, як у Ніженському ІНО в «графських кімнатах» і що такі печі виробляли на його заводі й були вони з найдорожчих. Ця піч, разом з усім будинком, згоріла року 1915 й у розкопках цієї пожежі пощастило знайти лише невеликі фрагменти білого ліпного орнаменту з печі. (Їх передано до Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка).

⁶³ Д. Иванов. Искусство керамики. Москва, 1925, стор. 21—22.

⁶⁴ Труды XIV Археол. Съезда въ Черниговѣ, 1908 г., т. 2, Горностаевъ, Лялчиха. Стор. 201—206.

⁶⁵ Старые Годы 1906 г., кн. 7, стор. 456; 1910 г. кн. I, стор. 28, кн. 5—6, стор. 24—35, кн. 7—9, стор. 85—163; 1911 г. кн. I, стор. 20 і т. инш.

⁶⁶ Старые Годы, кн. 7—9, Макаренко, стор. 139—140.

Оскільки печей усіх попередніх груп залишилося мало, і майже кожна з них має свої особливості й свою історію, остільки безмежна маса схожих між собою печей останньої групи й багато з них точнісінько повторює одна одну. Це звичайні, гриємно-щоденні печі, що їх без сумніву виробляли на Чернігівщині в ХІХ-му ст.: по перше їх дуже багато, а по-друге бачимо їх переважно по будинках людей середнього достатку, що на місці могли охоче їх купувати, а виписувати може й не мали-б змоги. Цю останню групу в композиційному відношенні варто поділити на дві підгрупи. Перша з них, найбільш поширена на Чернігівщині,—складається із скромних білих печей з однакових кахоль, іноді однокольорових, іноді поліхромних, на яких бачимо або невелике стебло з трьома квітками (іноді воно виходить з ампірної вази), або урну подібну до тих, що зустрічаємо на кладовищах, або різнокольоровий букетик, перев'язаний стрічкою, чи корзиночку з квітками та садовиною, чи окрему велику квітку; іноді це рослина з квітками, листям, навіть корінням. Малюнок звичайно невеличкий, зроблений дуже тонко й старанно обведений по самому краю кахлі товстим кантом та тоненькою коло нього рисочкою міститься серед поля кахлі. Окантовка буває ще й інша: дві грубі паралельні лінії по краях і між ними безконечник або дрібна «решіточка» навколо всієї кахлі. Загальний вигляд такої печі, звичайної й з боку архітектурного, й що-до кольорів—скромний і приємно-будинний; її свіжо-біле тло не густо й симетрично заповнене невеличкими кольоровими плямами малюнка, розміщеного між перехрещення горизонтальних та вертикальних ліній окантовки.

Друга підгрупа—варіант першої й відмінна від неї тим, що на кахлі центральний невеличкий букетик вписано в злегка рельєфний ромб (т. І, р. 2). Сполучення кахоль з такими ромбами в малюнку надає печі вигляд, ніби вона покрита легкою сіткою, так що й у цій композиції тло панує над кольором малюнка. Лише на одній жієвській печі та на фотографії одної з Вишневецьких печей⁶⁷, де однакові сині квіточки поставлено на перехрещенні грубих синіх ліній, тло кахлі крізь ці густо-сині ґрати просвічується, наче крізь завітчений тредяж.

Датованих підписаних печей цього типу не доводилось бачити.

Кохлі останньої групи, з ромбовидним обрамленням і без нього, виробляли як у Шатриці, так і в Глухові. У Глухові навіть досі живе старий ганчар Петро Максименко, що змалку працював на заводі у Захарченко-Путя на Білопідві; він був підручним у старшого майстра, шатрищанина родом, Юхима Яковича Явора, з Ёського заводу, який малював квіти на кахлях, а Петро кінчав,—наводив ці рамки-ромбики. Я не згадую про білі фабричні кахляні печі, що нарешті в ХІХ-му ст. своєю дешевиною остаточно вивели із вжитку на Чернігівщині різнокольорові кахляні печі; виробляли їх і на Чернігівських заводах, і привозили з Києва.

На ці п'ять чітких груп, описаних у хронологічному порядку, розподіляється маса панських кахоль Чернігівщини; еволюція стилів у кахлянім

⁶⁷ Старые Годы, 1912, кн. 3. Лукожскій «Вишневецькій Замок», стор. 36.

виробництві на Україні цілком паралельна еволюції російського кахляного виробництва за деякими місцевими відміннями й повторює приблизно еволюцію європейську.

Можна до деякої міри простежити спільність у сюжетах панських та селянських кахоль, також і в загальній композиції, можна встановити територіальні відмінні, але розкласти малюнки селянських печей у хронологічному порядку—завдання цілком неможливе, бо величезна кількість селянських печей неатовані, а декілька датованих не дають змоги встановити які небудь хронологічні принципи. Тому, що взагалі кахлі це продукт панської культури, в селянській хаті на Україні, як і по інших країнах (Габерлянд), вони виникають пізніше, але довше й тривають;—кінчилось це виробництво на початку ХХ ст., тому що, як кажуть сами кахольники, «скінчилася мода».

Далеко не по всіх місцях, де були панські кахлі, були й селянські; наприклад, у Шатрищі, де протягом ХІХ віку працював кахляний завод, у селянських, ще й досі «курних» хатах, не завелось кахляних печей, хоча на селі й жило завжди багато ганчарів.

Селянські кахлі почали виробляти для заможного міщанства та селянства ганчарі-кустари, що жили переважно по містах та містечках, де були цехи. Найраніша дата на селянській кахлі—1820 рік—на експонаті Чернігівського Музею № 964, де бачимо три квіточки, що виходять з вази; хоч без сумніву й Ніжен, і Ічня, і Короп виробляли кахлі ще й у ХVІІІ ст. Іченські сюжетні датовані 1835, 38 р.р.; великі орли 1861, 70 р.р.; ніженські «фіялки» також 60—70 р.р. і, нарешті, найпізніша дата—1902 р. на кахлі іченського ганчара А. Панасенка, де бачимо три квіти, що виходять з амфірої вази, які зустрічаємо на печах, датованих 30-ми й 60-ми роками. Тому селянські кахлі будемо групувати на підставі сюжетів та композиції окремих кахоль та загальної композиції розпису селянських печей, а також можна їх згрупувати до деякої міри в територіальному відношенні.

Північна Чернігівщина (Короп, Кролевець, Глухів) виробляли невеликі однокольорові зелені або жовті рельєфні селянські кахлі з «кружалочкою» або з «квіточкою» з ХVІІІ ст. до середини ХІХ-го,—так виходить, коли підраховуєш за словами старих ганчарів роки їхніх дієв та прадідів, що робили формовані кахлі. У південній Чернігівщині таких однокольорових формованих селянських кахоль не доводилось бачити, (проте, відомі з жовтуватих простих кахоль без малюнку). А цілих печей таких ніде не збереглося. Здається мені, що в селянській хаті з невеликими віконцями такі темні зелені печі мусили мати досить сумний вигляд; такі зелені кахлі могли купувати й ті небагаті панки, що їх побут мало чим відрізнявся від селянського; жили вони по селах і хуторах в невеликих будинках під солом'яною стріхою, з дерев'яними лавками, столами та стільцями; і печі були по цих невеликих кімнатах або звичайні, або «зелених кахоль», з «смідними бляхами на куткахъ» (опис майна в Богдановському дворі Глухівськ. повіту 1808 р. з рукописів П. Я. Литвинової).

Найбільш поширений для селянських кахлів усієї Чернігівщини (Борзєнського, Конотопського, Ніженського та інших повітів) малюнок—це

окреме, невелике стебло з трьома квітками; іноді воно виходить з вази (ампірного вигляду), іноді з розводів, що трохі нагадують кошика, іноді—це тільки одна однокольорова квітка, що міститься посеред тонко окантованої кахлі. Загальний вигляд печі, складеної з таких кахоль, де малюнок кожної окремої кахлі збутовано за принципом взаємовідношення між білим тлом та невеликою кольоровою плямою всередині—звичайний та свіжий і відповідає першій підгрупі п'ятої групи панських кахоль.

За цим принципом робили, але дуже дрібно, ще один визерунок кахлі:—все поле його покрите невеликими синіми квітками, подібними до французької лілеї. Їх містили на одній кахлі щось із 50; такий малюнок найбільш нагадує сільську вибірку, або світленький ситчик в дрібненькі квіточки.

Цей самий букетик з трьох квіток з п'ятьома пелюстками переважно синього кольору, зв'язаний знизу стрічкою, ніженські майстри називали «фіялкою» й любили містити в ромбовидну рамку (т. I—1).

Із кутків кахлі до боків ромба прямують прутки або по три мазки, які при складанні дають проміжний косий хрест (композиційно потрібний, щоб заповнити місце між чотирма ромбами). Для цієї композиції не потрібна окантовка кахлі, бо вона розбиває хвилясту лінію, складену з боків ромбів, поміж якими розміщено букетик і косі хрести. Проте бувають і з окантовкою.

Кохлі такого малюнка, відповідаючи другій підгрупі п'ятої групи панських кахоль, ніякше розв'язують питання загального композиційного наміру. Тоді як у перших тло бере перевагу над невеликими кольоровими плямами,—тут і тло, і розмальовка відіграють майже однакову роль.

Зустрічаємо ще один (переважно на лежанках) простий, але сливе за тим принципом зроблений малюнок: погнуті хвилясті й перехрещені лінії, як сітка, вкривають кахлю, нагадуючи визерунок залізних ґрат або рябенський мармур.

Загальний вигляд такої груби-печі чепурний і наче мережаний, бо цей визерунок не густо й ритмічно заповнює всю поверхню печі.

Із складних малюнків кахоль, щоб-то таких, коли малюнок розміщено на де-кількох кахлях з наміром дати велику пляму посередині; зустрічаються лише двоуголовий орел та «звізд».

Іненські двоуголові орли дуже великі, гарні, містяться на 11—12 кахлях; ніженські менші й скромніші, вищені на 6 кахлях. «Звізди» змальовано, як обличчя, від якого розходяться проміння, і більш за все вони нагадують рідвяну звізду, або «оракула Соломова», якого й тепер ще можна купити на ярмарках. Орлине обрамлення роблять округле, для «звізд» — квадратове, по межах 6 кахоль, і складають з прутків або гілочок з дрібними листям. Дуже ефектно виглядає в невеликій хаті піч, де на світлому тлі кахоль з окремими невеликими квіточками або вазами темніє вінок з гарно вкомпанованим масивним орлом, чи квадрат, з якого виглядає, усміхаючись, «звізда». В де-якій мірі ця група селянських печей, з боку композиційного наміру, нагадує третю групу панських, часів Катерини, зі складними малюнками на всю піч, але не має нічого спільного з ними і є

цілком самостійне декоративне досягнення майстра — селянина, що наду-мався вивести сюжет з поля одної кахлі на 6—12 кахоль.

Нарешті, в Ічні та близьких до неї селах крім цих двох типів є велика кількість сюжетних кахоль трьохкольорових з намальованими побутовими сценами, птахами, людьми, вершниками, екіпажами; їх можна вважати за українські лубки, що як найкраще збереглися на цих печах: стільки в них мудрої простоти та привабливості, властивої народньому мистецтву (т. II — 4).

Не легко вловити загальний намір, композиційний план такої печі — і в сучасному своєму вигляді вона просто нескладна збірка різноманітних малюнків. Не зважаючи на те, що печі часто перекладають, всеж можна легко переконатись у тому, що в одній панують п'яниці, музики, танцівники та взагалі люди, які весело провадять час, в другій — салдати, вершники, екіпажі, в третій — птахи, леви та інші звірі; у четвертій — люди в надзвичайному вбранні, в незрозумілих позах стоять наче під завесою, що мимохідь наводить глядача на думку, що сюжет тут запозичений з лялькового театру.

На Чернігівщині не приходилося зустрічати сюжетних малюнків, що починаються на одній кахлі й переходять на сусідню, як то часто буває на галицьких кахлях, наприклад; салдати, що марширують, церква з дзвіницею, екіпажі, в які запряжено коні дуги. — в Галичині звичайно розміщують на 2—3 кахлях.

Іченські майстри вміщали свій малюнок всередині кахлі, зручно вписавши його в межі кахляного квадрату й найчастіше залишаючи порожнє місце біля кутків. Що до цього, то київські та галицькі сюжетні кахлі визначаються тим, що вони не терплять порожнього місця та старано заповнюють його, іноді майже без звязку; ці майстри опрацьовують кахлю складним орнаментом і головний малюнок ускладняють зайвим орнаментом з окремих квіток та прутиків. З галицьких сюжетних печей відомі датовані 1844, 61, 75, 77, 78 р.р. у Косові, Вижниці, у Львівському муз. ім. Дідушицьких.⁶⁸

Архітектурні мотиви, дуже поширені в Галичині, на Чернігівщині знайдено лише раз на ніженській кахлі, де змалювана фантастична будівля, що до де-якої міри нагадує ніженську старовинну кам'яницю з її характерними рисами: важкими дверима та зовнішніми сходами на другий поверх.

Такі сюжети селянських кахоль та загальний вигляд печей.

III. Загальне враження від сотень панських і селянських різноманітних кахоль, які довелося бачити, збирати, змальовувати⁶⁹, фотографувати по всій Чернігівщині, таке: кахлі — продукт панської культури; в життя заможного селянства й міщанства їх вводять ганчарі — кахольники, що в XVII—XVIII ст. виробляли кахлі для панів, а потім, позбавившись пансь-

⁶⁸ Е. В. Погьнова, стаття в зб. «Народне Мистецтво Галичини» Київ, 1919 р. вид. В. З. С. стор. 41; «Rzecz piękna» Krakow, 1925. Tadeusz Seweryn «O alwanym garncazu Polskim Aleksandrze Wachminskim» стор. 81.

⁶⁹ У мене більш 300 кахоль з різних кахоль, що я зробила під час випадкових та певливих подорожей по Чернігівщині 1924—26 р.р.

[1000²]

них заковдєнь через нову моду на заводські мальовані кахлі, вони роблять їх лише для селян та небагатих панків, одразу помітно змінюючи їх вигляд, перетворюючи їх на селянський лад, пристосовуючи до селянського смаку.

Зелені кахлі XVII—XVIII ст. панських будинків зроблено з тієї самої глини й волито такою самою поливою, які кахлі селянських будинків; різниця між ними в розмірі й складнішій орнаментуві перших.

Розписані панські кахлі XVIII—XIX ст., без сумніву, як орнаментом, так композицією й сюжетами впливали на селянську творчість. Ганчарі, пічники—селяни могли бачити панські заводські кахлі і в будинках паців, і на заводах. Де-які ганчарі самі працювали на цих невеликих провінціальних заводах, вони потім на своєму матеріалі, своїми простими фарбами намагалися передати те, що бачили на панських печах. Так можна пояснити незвичайний для селянського вжитку сюжет,—амірну вазу на іченських та ніженських кахлях,—силу кахоль з різними вазами виробленими на всіх провінціальних заводах; такого походження могла бути й композиція ніженська композиція «фіялка» в ромбовидному обрамленні, яка так нагадує типову композицію панських печей, що їх виробляли на заводі Бєськова в Шатриці та Захарчевка в Глухові.

Сюжетні селянські кахлі це остільки своєрідна й цікава галузь народної творчості, декоративного мистецтва, що неможна про неї говорити так побіжно, бо вона заслуговує на спеціальний дослід; я не зважилася б категорично висловитися, що сюжети малюнків селянських кахоль запозичено з закордонних «французьких», тому, що й від місцевих панських вони дуже відрізняються стилем ⁷⁰.

У майстрів, які робили печі того й иншого типу, була загальна мета: оздобити річ щоденного вжитку. Вони розв'язували своє завдання по-мистецькому, гадаючи, що звичайні малюнки, невивагліві що-до архітектури та розмальовки сільських печей так само пасують до загального плану та оздоби української хати, як величезні урочисто-чепурні будівлі—печі, що прикрашали й гріли велико-панські палаци, до решти розкішної обстанови, яка наповнювала їхні будинки ⁷¹. Можливо, що малюнки й композиційні наміри майстрів, які виробляли печі одного типу впливали на майстрів, які виробляли печі иншого типу, але виконання завжди виразно відрізнялося. І ці два типи печей подібні один до одного не більше, як глиняна миска, розмальована рукою сільського майстра—кустара ганчаря—до фаянсової тарілки, зробленої в майстерні художника на заводі. І перша, й друга цікава на своєму місці й кожна має свою вартість.

⁷⁰ М. А. Фриде, стор. 57.

⁷¹ Шеродкій. «Худ. убр. дома», стор. 100.